।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।।अथ नवमोऽध्यायः।।

नवौं अध्याय

अध्याय छःसम्म योगेश्वर श्रीकृष्णले योगको क्रमबद्ध विश्लेषण गर्नुभयो। जसको शुद्ध अर्थ थियो, यज्ञको प्रक्रिया। यज्ञ त्यस परममा प्रवेश दिलाउने आराधनाको विधि-विशेषको चित्रण छ, जसमा चराचर जगत् हवन-सामग्रीको रूपमा छ। मनको निरोध र निरुद्ध मनको पनि विलयकालमा त्यो अमृत तत्व विदित हुन्छ। पूर्तिकालमा यज्ञ जसको सृष्टि गर्दछ, त्यसको पान गर्ने ज्ञानी हो र त्यो सनातन ब्रह्ममा प्रवेश पाउँछ। त्यस मिलनको नाम नै योग हो। त्यस यज्ञलाई कार्यरूप दिनु कर्म कहलाउँछ। सातौं अध्यायमा वहाँले बताउनुभयो कि यस कर्मलाई गर्ने व्याप्त ब्रह्म, सम्पूर्ण कर्म, सम्पूर्ण अध्यात्म, सम्पूर्ण अधिदैव, अधिभूत र अधियज्ञसहित मलाई जान्दछन्। आठौं अध्यायमा वहाँले भन्नुभयो कि यही परमगति हो, यही परमधाम हो।

प्रस्तुत अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्णले स्वयं चर्चा गर्नुभयो कि योगयुक्त पुरुषको ऐश्वर्य कस्तो छ? सबैमा व्याप्त रहे पनि त्यो कसरी निर्लेप छ? गर्दा-गर्दै पनि त्यो कसरी अकर्त्ता हो? त्यस पुरुषको स्वभाव एवं प्रभावमाथि प्रकाश पार्नुभयो, योगलाई आचरणमा ढालेपछि आउने देवतादिक विघ्नहरूबाट सावधान गर्नुभयो र त्यस पुरुषको शरणमा जान जोड (बल) दिनुभयो।

श्रीभगवानुवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्।।१।।

योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो- अर्जुन! असूया (डाह, ईर्ष्या)रहित तिम्रो लागि म यस परम गोपनीय ज्ञानलाई विज्ञानसहित भन्नेछु अर्थात् प्राप्तिको पश्चात् महापुरुषको कार्यप्रणालीसँगै भन्नेछु कि कसरी त्यो महापुरुष सर्वत्र

एकसाथ कर्म गर्दछ, कसरी त्यो जागृति प्रदान गर्दछ, रथी बनेर आत्मासित कसरी सधैं रहन्छ? '**यज्ज्ञात्वा**'- जसलाई साक्षात् जानेर तिमी दु:खी रूपी संसारबाट मुक्त हुनेछौ। त्यो ज्ञान कस्तो छ? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ-

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्।।२।।

विज्ञानसँग संयुक्त यो ज्ञान सबै विद्याहरूको राजा हो। विद्याको अर्थ भाषा-ज्ञान अथवा शिक्षा होइन। '**विद्या हि का ब्रह्मगतिप्रदाया।**', '**सा विद्या या विमुक्तये।**' विद्या त्यसलाई भनिन्छ जसको नजिक आउँछ, त्यसलाई उठाएर ब्रह्म-पथमा चलाउँदै मोक्ष प्रदान गरीदिन्छ। यदि बाटोमा ऋद्धिहरू-सिद्धिहरू अथवा प्रकृतिमा कतै अल्झियो भने सिद्ध छ कि अविद्या सफल भयो। त्यो विद्या होइन। यो राजविद्या यस्तो छ, जसले निश्चित कल्याण गर्दछ यी सबै गोपनीयहरूका राजा हुन्। अविद्या र विद्याको अवगुण्ठनको अनावरण भएपछि योगयुक्तता पश्चात् नै यससँग मिलन हुन्छ। यो अति पवित्र, उत्तम र प्रत्यक्ष फलवाला हो। 'यता गर, उता लेउ'- यस्तो प्रत्यक्ष फल हो। यो अन्धविश्वास होइन कि यस जन्ममा साधन गर, फल कहिलै अर्को जन्ममा मिल्नेछ। यो परमधर्म परमात्मामा संयुक्त छ। विज्ञानसहित यो ज्ञान गर्नमा सजिलो र अविनाशी छ।

अध्याय दुइमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो- अर्जुन! यस योगमा बीउको नाश हुँदैन। यसको थोरै साधनाले पनि जन्म-मरणको महान् भयबाट उद्धार गरिदिन्छ। छैठौं अध्यायमा अर्जुनले सोधेको थियो कि- भगवन्! शिथिल प्रयत्न गर्ने साधना नष्ट-भ्रष्ट त हुँदैन। श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि अर्जुन! पहिले त कर्मलाई सम्झनु आवश्यक छ र सम्झेपछि अलिकति पनि साधना पार लाग्यो भने त्यसको कुनै जन्ममा, कहिलै पनि विनाश हुँदैन; बरू त्यस थोरै योगाभ्यासको प्रभावले प्रत्येक जन्ममा त्यही गर्दछ। अनेक जन्मको परिणाममा त्यहीं पुग्दछ, जसको नाम परमगति अर्थात् परमात्मा हो। त्यसैलाई योगेश्वर श्रीकृष्ण यहाँ पनि भन्नुभयो कि- यो साधना गर्नमा निकै सुगम र अविनाशी छ, तर यसको लागि श्रद्धा नितान्त आवश्यक छ।

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि।।३।।

परंतप अर्जुन! यस धर्ममा (जसलाई थोरै साधन गरे पनि त्यसको विनाश हुँदैन) श्रद्धारहित पुरुष (एक इष्टमा मनलाई केन्द्रित नराख्नसक्ने पुरुष) मलाई प्राप्त नगरेर संसार–क्षेत्रमा भ्रमण गरिनै रहन्छ। अतः श्रद्धा अनिवार्य छ। के तपाई संसारबाट पर हुनुहुन्छ? यसमा भन्नुहुन्छ–

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः।।४।।

मेरो अव्यक्त स्वरूपबाट यो सबै संसार व्याप्त छ, अर्थात् म जुन स्वरूपमा स्थित छु त्यो सर्वत्र व्याप्त छ। सबै प्राणीहरूले ममा नै स्थान पाएका छन्; तर म उनीहरूमा स्थित छैन; किनकि म अव्यक्त स्वरूपमा स्थित छु। महापुरुष जुन अव्यक्त स्वरूपमा स्थित छन्, त्यहींबाट (शरीर छोडेर त्यसै अव्यक्त स्तरबाट) कुरा गर्नुहुन्छ। यसै क्रममा अगाडि भन्नुहुन्छ–

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः।।५।।

वस्तुतः सबै भूत पनि ममा स्थित छैनन्; किनकि उनीहरू मरणधर्मा हुन्, प्रकृतिका आश्रित हुन; तर मेरो योग–मायाको ऐश्वर्यलाई हेर कि जीवधारीहरूलाई उत्पन्न र पोषण गर्ने मेरो आत्मा भूतहरूमा स्थित छैन। म आत्मस्वरूप हुँ, यसैले म ती भूतहरूमा स्थित छैन। यो नै योगको प्रभाव हो। यसलाई स्पष्ट पार्न योगेश्वर श्रीकृष्ण दृष्टान्त दिनुहुन्छ–

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय।।६।।

जस्तै आकाशबाट उत्पन्न हुने महान् वायु आकाशमा सधैं स्थित हुन्छ, तर त्यसलाई मलिन गर्न पाउँदैन– ठीक त्यस्तै सम्पूर्ण भूत ममा स्थित छ यस्तो जान। ठीक यसैप्रकार म आकाशसरी निर्लेप छु। उसले मलाई मलिन गर्न पाउँदैनन्। प्रश्न पूराभयो, यही नै योगको प्रभाव हो। अब योगी के गर्दछ? यसमा भन्नुहुन्छ–

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्।।७।।

अर्जुन! कल्पको विलयकालमा सबैभूत मेरो प्रकृति अर्थात् मेरो स्वभालाई प्राप्त हुन्छन् र कल्पको आदिमा म उनीहरूलाई पटक-पटक **'विसृजामि'** - विशेषरूपले सृजन गर्दछु। तिनीहरू पहिले देखि थिए तर विकृत थिए, उनलाई नै रच्दछु, सजाउँछु। जो अचेत छन् तिनलाई जागृत गर्दछु, कल्पको लागि प्रेरित गर्दछु। कल्पको तात्पर्य हो उत्थानोन्मुख परिवर्तन। आसुरी सम्पद्‌बाट निस्केर जसरी-जसरी पुरुष दैवी सम्पद्‌मा प्रवेश पाउँछ, त्यहींबाट कल्पको आरम्भ हुन्छ र जब ईश्वरभावलाई प्राप्त हुन्छ, त्यही कल्पको क्षय हुन्छ। आफ्नो कर्म पूरा गरेर कल्प पनि विलय हुनछन्? भजनको आरम्भ कल्पको आदि हो र भजनको पराकाष्ठा, जहाँ लक्ष्य विदित हुन्छ, कल्पको अन्त्य हुन्छ। जब यो क्षर आत्मा योनिहरूको कारणभूत राग-द्वेष आदिबाट मुक्ति पाएर आफ्नो शाश्वत स्वरूप स्थिर हुन्छ, यसैलाई श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि त्यो मेरो प्रकृतिलाई प्राप्त हुन्छ।

जो महापुरुष प्रकृतिको विलय गरेर स्वरूपमा प्रवेश पाइसक्यो, त्यसको प्रकृति कस्तो? के त्यसमा प्रकृति बाँकी नै छ? होइन, अध्याय ३/३३मा योगेश्वर श्रीकृष्णले भनिसक्नुभयो कि सबै प्राणी आफ्नो प्रकृतिलाई प्राप्त गर्दछन्। जस्तो उसमा प्रकृतिको गुणको दबाव (प्रभाव) छ, त्यस्तै गर्दछ र 'ज्ञानवानपि'- प्रत्यक्ष दर्शनको साथ जानकार ज्ञानी पनि आफ्नो प्रकृतिको सदृश चेष्टा गर्दछ। ऊ पछिका पीढिहरूका कल्याण्को लागि गर्दछ। पूर्णज्ञानी तत्वस्थित महापुरुषको स्वभाव नै त्यसको प्रकृति हो। त्यो आफ्नो यसै स्वभावमा रहन्छ। कल्पको क्षयमा मानिसहरू महापुरुषको यसै स्वभावलाई प्राप्त हुन्छन्। महापुरुषको यसै कृतित्वमा पुनः प्रकाश पार्नुहुन्छ-

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्।।८।।

आफ्नो प्रकृति अर्थात् महापुरुषको कृत्य (रहनी) स्वीकार गरेर **'प्रकृतेर्वशात्'**- आ-आफ्नो स्वभावमा स्थित प्रकृतिको गुणबाट परवश

भएका यी सम्पूर्ण भूतसमुदायलाई म पटक-पटक '**विसृजामि**'- विशेष सृजन, विशेषरूपले सजाउँछु, यिनलाई आफ्नै स्वरूपतिर बढाउनको लागि प्रेरित गर्दछु। तब त तपाई यस कर्ममा बाँधिनु भएको छ?-

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु।।९।।

अध्याय ४/९ मा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि महापुरुषको कार्यप्रणाली अलौकिक हुन्छ। अध्याय ९/४ मा भने- म अव्यक्तरूपमा गर्दछु। यहाँ पनि त्यही भन्नुहुन्छ- धनंजय! जुन कर्महरू म अदृश्य रूपले गर्दछु, त्यसमा मेरो आसक्ति छैन। उदास स्थितिमा रहने म परमात्म स्वरूपलाई ती कर्मले बाँध्न सक्दैनन, किनकि कर्मको परिणाममा जुन लक्ष्य पाइन्छ त्यसमा म स्थित छु, यसैले तिनलाई गर्न म विवश छैन।

यो त स्वभावको साथ जोडिएको प्रकृतिको कार्यहरूको प्रश्न थियो, महापुरुषको रहनी (कर्म) थियो, उनको रचना थियो। अब मेरो अध्यासबाट जो माया रच्दछ, त्यो के हो? त्यो पनि एउटा कल्प हो-

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते।।१०।।

अर्जुन! मेरो अध्यक्षतामा अर्थात् मेरो उपस्थितिमा सर्वत्र व्याप्त मेरो अध्यासबाट यो माया (त्रिगुणमयी प्रकृति, अष्टधा मूल प्रकृति र चेतन दुबै) चराचरसहित संसारलाई रच्दछ, जो क्षुद्र कल्प हो र यसै कारणले यो संसार आवागमनको चक्रमा घुमिरहन्छ। प्रकृतिको यो क्षुद्र कल्प, जसमा कालको परिवर्तन छ, मेरो अध्यासबाट प्रकृतिले नै गर्छ, म गर्दिन; तर सातौं श्लोकको कल्प, आराधनाको संचार एवं पूर्तिपर्यन्त मार्गदर्शनगर्ने कल्प महापुरुषले स्वयं गर्छन्। एक स्थानमा उहाँ स्वयं कर्ता हुन, जहाँ वहाँले विशेष रूपले सृजन गर्छन। यहाँ कर्त्ता प्रकृति हो, जो मात्र मेरो अध्यासबाट यो क्षणिक परिवर्तन गर्दछ, जसमा शरीरको परिवर्तन, काल-परिवर्तन, युग-परिवर्तन इत्यादि आउँछन्। यस्तो व्याप्तप्रभाव भए पनि मूढ मानिसहरू मलाई जान्दैनन्। यथा-

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्।।११।।

सम्पूर्ण भूतहरूको महान् ईश्वररूप मेरो परमभावलाई नजान्ने मूढ मानिसहरू मलाई मानव–शरीरको आधारभएको तुच्छ सम्झन्छ। सम्पूर्ण प्राणीहरूको ईश्वरको पनि जो महान् ईश्वर हो, त्यस परमभावमा म स्थित छु, तर छु मानव–शरीरधारी, मूढ मानिसहरू यसलाई जान्दैनन्। तिनीहरू मानिस भनेर सम्बोधित गर्दछन्। तिनीहरूको दोष पनि के छ र? जब उनी दृष्टिपात् गर्दछन्, तब महापुरुषको शरीर नै देखिन्छ। कसरी तिनीहरू बुझुन् कि तपाई महान् ईश्वर–भावमा स्थित हुनुहुन्छ? तिनीहरू किन देख्न पाउदैन्? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ–

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः।।१२।।

त्यो वृथा आशा (जो कहिले पूर्ण हुदैन यस्तो आशा), वृथा कर्म (बन्धनकारी कर्म), वृथा ज्ञान (जो वस्तुतः अज्ञान हो), '**विचेतसः**'– विशेषरूपले अचेत भएका, राक्षसहरू र असुरहरू जस्तो मोहित हुने स्वभाव धारण गरेका हुन्छन् अर्थात् आसुरी स्वभावका हुन्छन्, यसैले मानिस सम्झन्छन्। असुर र राक्षस मनको एउटा स्वभाव हो, यो कुने जाति वा योनि होइन। आसुरी स्वभावभएकाले मलाई जान्न सक्दैन, तर महात्माहरू मलाई जान्दछन् र भज्दछन्।

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्।।१३।।

परन्तु हे पार्थ! तर दैवी प्रकृति अर्थात् दैवी सम्पाद्मा आश्रित भएका महात्माजन मलाई सबै भूतहरूको आदिकारण, अव्यक्त र अक्षर जानेर अनन्य मनले अर्थात् मनको अन्तरालमा अरूलाई स्थान नदिएर ममा श्रद्धा राखेर निरन्तर मलाई भज्दछन्। कुन प्रकारले भज्दछन्? यसमा भन्नुहुन्छ–

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते।।१४।।

उनीहरू निरन्तर चिन्तनको व्रतमा अचल रहँदै मेरो गुणहरूको चिन्तन गर्दछन्, प्राप्तिको यत्न गर्दछन् र मलाई बारम्बार नमस्कार गर्दै सधैं मसँग मिलेर अनन्य भक्तिले मेरो उपासना गर्छन्। अविरल लागी नै रहन्छ। कुन उपासना गर्छन्? कस्तो छ यो कीर्तिमन्? कुनै अर्को उपासना होइन बरू त्यही 'यज्ञ' जसलई विस्तारपूर्वक बताई सक्नुभएको छ। त्यसै आराधनालाई यहाँ संक्षेपमा योगेश्वर श्रीकृष्णले दोहोऱ्याउनु हुन्छ–

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्।।१५।।

तीमध्ये कोही त मजस्तो सर्वव्याप्त विराट् परमात्मालाई ज्ञान–यज्ञद्वारा यजन गर्दछन् अर्थात् आफ्नो लाभ–हानि र शक्तिलाई सम्झेर त्यही नियत कर्म यज्ञमा प्रवृत्त हुन्छन्। कोही एकत्वभावले मेरो उपासना गर्दछन् कि मलाई यसैमा एक हुनु छ र अर्को सबै थोक मबाट अलग राखेर, मलाई समर्पण गरेर निष्काम सेवाभावले उपासना गर्दछन् र धेरै प्रकारले उपासना गर्दछन्; किनकि एउटै यज्ञका यी सबै ऊँच–नीच स्तर हुन्। यज्ञको आरम्भ सेवाबाट नै हुन्छ; तर त्यसको अनुष्ठान हुन्छ कसरी? योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– यज्ञ म गर्दछु। यदि महापुरुष रथी नहुने भने यज्ञ पार लाग्ने छैन। वहाँकै निर्देशनमा साधक सम्झन सक्छन् कि अब त्यो कुन स्तरमा छ, कहाँसम्म पुगेको छ? वस्तुतः यज्ञकर्त्ता को हो? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम्।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्।।१६।।

कर्त्ता म हुँ। वस्तुतः कर्त्ताको पछाडि प्रेरकको रूपमा सधैं संचालित गर्ने इष्ट नै हुन। कर्त्ताद्वारा जो पार लाग्दछ, मेरो देन हो। यज्ञ म हुँ। यज्ञ आराधनाको विधि–विशेष हो। पूर्तिकालमा यज्ञले जसको सृजन गर्दछ, त्यस अमृतको पान गर्ने पुरुष सनातन ब्रह्ममा प्रवेश पाउँछ। स्वधा म हुँ अर्थात् अतीतका अनन्त संस्कारहरूको विलय गर्नु, तिनलाई तृप्त गरिदिनु मेरो देन हो। भवरोगलाई निर्को पार्ने औषधि म हुँ। मलाई पाएर मानिसहरू यस रोगबाट निवृत्त हुन्छन्। मन्त्र म हुँ। मनलाई श्वासको अन्तरालमा निरोध गर्नु मेरो काम

हो। यस निरोध-क्रियामा तीव्रता ल्याउने वस्तु 'आज्य' (हवि) पनि म हुँ। मेरै प्रकाशमा मनका सबै प्रवृत्तिहरू विलीन हुन्छन्। हवन अर्थात् समर्पण पनि म नै हुँ।

यहाँ योगेश्वर श्रीकृष्ण पटक-पटक 'म हुँ' भन्दै हुनुहुन्छ। यसको आशय मात्र यति हो कि म नै प्रेरकको रूपमा आत्माबाट अभिन्न भएर खडा हुन्छु तथा निरन्तर निर्णय दिंदै योग-क्रियालाई पूर्ण गराउँछु। यसैको नाम विज्ञान हो। 'पुज्य महाराजज्यू' भन्नुहुन्थ्यो कि- जबसम्म इष्टदेव रथी भएर श्वास-प्रश्वासमा रोकथाम गर्दैनन् तबसम्म भजन आरम्भ हुँदैन। कोही लाखौं आँखा चिम्लोस्, भजन गरोस्, शरीरलाई तताओस्, तर जबसम्म जुन परमात्माको हामीलाई चाहना छ त्यो, जुन सतहमा हामी उभिएका छौं, त्यस स्तरमा ओर्लेर, आत्मासँग अभिन्न भएर जागृत हुदैन, तबसम्म सही मात्रामा भजनको स्वरूप बुझ्न सकिंदैन। यसैले 'महाराजज्यू' भन्नुहुन्थ्यो- 'मेरै स्वरूपलाई समात, म सबै थोक दिनेछु। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- सबै मबाट हुन्छ।

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च।।१७।।

अर्जुन! म नै सम्पूर्ण जगत्को '**धाता**' अर्थात् धारण गर्ने, '**पिता**' अर्थात् पालन गर्ने, '**माता**' अर्थात् उत्पन्न गर्ने, '**पितामहः**' अर्थात् मूल उद्गम हुँ, जसमा सबै प्रवेश पाउँछन् र जान्ने योग्य पवित्र ओंकार अर्थात् '**अहं आकारः इति ओंकारः**' त्यो परमात्मा मेरो स्वरूपमा छ। 'सोऽहं, तत्वमसि' इत्यादि एक अर्काको पर्याय हुन्, यस्तो जान्नेयोग्य स्वरूप म नै हुँ। '**ऋक**' अर्थात् सम्पूर्ण प्रार्थना, '**सम**' अर्थात् समत्व दिलाउने प्रक्रिया, '**यजुः**' अर्थात् यजनको विधि-विशेष पनि म नै हुँ। योग-अनुष्ठानको उक्त तीनवटै आवश्यक अंग मबाट हुन्छन्।

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्।।१८।।

हे अर्जुन! '**गतिः**' अर्थात् प्राप्त हुने योग्य परमगति, '**भर्ता**'- भरण-पोषण गर्ने सबैको स्वामी, '**साक्षी**' अर्थात् द्रष्टा-रूपमा स्थित सबैलाई जान्ने,

सबैको वास्थान शरणलिने योग्य, अकारण प्रेमी मित्र, उत्पत्ति र प्रलय अर्थात् शुभाशुभ संस्कारहरूको विलय तथा अविनाशी कारण म नै हुँ। अर्थात् अन्त्यमा जसमा प्रवेश मिल्छ, ती सबै विभूतिहरू म नै हुँ।

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन।।१९।।

म सूर्यरूपबाट तात्छु, वर्षालाई आकर्षित गर्दछु। त्यसलाई वर्साउछु। मृत्युदेखि पर अमृततत्व तथा मृत्यु, सत् र असत् सबै थोक म नै हुँ। अर्थात् जो परम प्रकाश प्रदान गर्दछ, त्यो सूर्य म नै हुँ। कहिले–काँहि भज्नेहरूले मलाई असत् मान्दछन्, उनीहरू मृत्युलाई प्राप्त हुन्छन्। यसप्रकार भन्नुहुन्छ–

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान्।।२०।।

आराधना–विद्याका तीनवटै अंग– ऋक, साम र यजु अर्थात् प्रार्थना, समत्वको प्रक्रिया र यजनको आचरण गर्नेहरू, सोम अर्थात् चन्द्रमाको क्षीण प्रकाशलाई पाउनेहरू, पापबाट मुक्त भएर पवित्र भएका पुरुष त्यही यज्ञको निर्धारित प्रक्रियाद्वारा मलाई इष्टरूपमा पूजेर स्वर्गको लागि प्रार्थना गर्दछन्। यही असत्को कामना हो, यसैले उनीहरू मृत्युलाई प्राप्त हुन्छन्। उनको पुनर्जन्म हुन्छ, जस्तै पछिल्लो श्लोकमा योगेश्वरले बताउनुभयो। उनीहरू पूज्दछन्, त्यही निर्धारित विधिबाट पूज्दछन्, तर यसको साटोमा स्वर्गको याचना गर्छन्। ती पुरुष आफ्नै पुण्यको फलस्वरूप इन्द्रलोक प्राप्त गरेर स्वर्गमा देवताहरूको दिव्यभोग भोग्दछन्; अर्थात् यो भोग पनि म नै दिन्छु।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते।।२१।।

उनीहरू त्यस विशाल स्वर्गलाई भोगेर पुण्य क्षीण भएपछि मृत्युलोक अर्थात् जन्म-मृत्युलाई प्राप्त गर्दछन्। यसप्रकार '**त्रयीधर्मम्**'- प्रार्थना, समत्व एवं यजनको तीनवटै विधिहरूबाट एउटै यज्ञको अनुष्ठान गर्ने, मेरै शरण लिए पनि कामनाभएका पुरुष पटक-पटक आउने-जाने अर्थात् पुनर्जन्मलाई प्राप्त गर्दछन्। तर त्यसको मूल नाश कहिलै हुँदैन किनकि यस पथमा बीउको नाश हुँदैन; तर जसले कुनै प्रकारको कामना गर्दैनन् त्यसलाई के मिल्छ?-

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्।।२२।।

'अनन्य भाव'ले ममा स्थित भक्तजन म परमात्मस्वरूपको निरन्तर चिन्तन गर्दछन्, '**पर्युपासते**' अलिकति पनि त्रुटि नराखेर मेरो उपासना गर्दछन्, ती नित्य एकीभावले संयुक्त भएको पुरुषहरूको योगक्षेम म स्वयं वहन गर्दछु, उनको योगको सुरक्षाको सबै जिम्मेवारी म आफ्नो हातमा लिन्छु। यति भए पनि मानिसहरू अरू देवताहरूलाई भज्दछन्-

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्।।२३।।

कौन्तेय! श्रद्धाले युक्तभएर जो भक्त अरू-अरू देवताहरूलाई पुज्दछन्, उनीले मलाई नै पुज्दछ; किनकि त्यहाँ देवता नामको कुनै वस्तु नै हुँदैन; तर उनको त्यो पूजन अविधिपूर्वक हो, मेरो प्राप्तिको विधिबाटरहित छ।

यहाँ योगेश्वर श्रीकृष्णले दोस्रो पल्ट देवताहरूको प्रकरणलाई लिनु भएको हो। सर्वप्रथम अध्याय सातको बीसौंदेखि तेइसौं श्लोकसम वहाँले भन्नुभयो, अर्जुन! कामनाहरूद्वारा जसको ज्ञान अपहरण गरिएको छ, त्यस्ता मूढबुद्धि पुरुष अरू देवताहरूको पूजा गर्दछन् र जहाँ पूजा गर्छन्, त्यहाँ देवता नामको सक्षम सत्ता त छँदै छैन। तर पीपल-ढुङ्गा-भूत-भवानी अथवा अन्यत्र जहाँ उनको श्रद्धा झुक्दछ (न्यूरन्छ), त्यहाँ कुनै देवता छैन। म नै सर्वत्र छु, त्यस स्थानमा म नै खडा भएर उनीहरूको देवश्रद्धालाई ती स्थानहरूमा स्थिर गर्दछु। म नै फलको विधान गर्दछु, फल दिन्छु। फल निश्चित मिल्छन्; तर तिनको फल नाशवान् छ। आज छ भने भोली भोग्नमा आउने, नष्ट हुन

जानेछ, जबकि मेरो भक्त नष्ट हुँदैन। अतः ती मूढबुद्धि, जसको ज्ञानको अपहरण भएको छ, उनीहरू नै अरू देवताहरूको पूजा गर्छन्।

प्रस्तुत अध्याय नौको तेइसौंदेखि पचीसौं श्लोकसम्म योगेश्वर श्रीकृष्ण पुनः दोहोऱ्याउनु हुन्छ कि, अर्जुन! जो श्रद्धाले अरू-अरू देवताहरूलाई पुज्दछन्, उनीहरूले मलाई नै पुज्दनछन्; तर अविधिपूर्वक छ। त्यहाँ देवता नामको सक्षम वस्तु नै छैन, उनीहरूको प्राप्तिको विधि गलत छ। अब प्रश्न उठ्छ कि जब उनीहरू पनि प्रकारान्तरले तपाईलाई नै पुज्दछन् र फल पनि मिल्दछ नै, भने दोष के छ?

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते।।२४।।

सम्पूर्ण यज्ञहरूको भोक्ता अर्थात् यज्ञ जसमा विलय हुन्छन्, यज्ञको परिणाममा जो मिल्छन्, त्यो म हुँ र स्वामी पनि म नै हुँ, तर ती मलाई तत्वबाट राम्रो ढंगले जान्दैनन्, यसैले '**च्यवन्ति**'- झर्छन्। अर्थात् उनीहरू कहिले अरू देवताहरूमा झर्छन र तत्वले जबसम्म जान्दैनन् तबसम्म कामनाहरूबाट पनि झर्छन्। उनीहरूको गति के हुन्छ?-

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्।।२५।।

अर्जुन! देवताहरूलाई पुज्नेले देवताहरूलाई प्राप्त गर्दछन्। देवताहरू परिवर्तित सत्ता हुन्, उनीहरू आफ्नो सद्कर्मानुसार जीवन व्यतीत गर्दछन्। पितृहरूलाई पुज्नेले पितृहरूलाई प्राप्त गर्दछन् अर्थात् अतीतमा अल्झिएका हुन्छन्, भूतहरूलाई पुज्नेवाला भूत नै हुन्छन् अर्थात् शरीर धारण गर्दछन् र मेरो भक्त मलाई प्राप्त गर्दछन्। उनीहरू मेरो साक्षात् स्वरूप हुन्छन्। त्यसको पतन हुँदैन। यति मात्र होइन, मेरो पूजाको विधान पनि सजिलो छ-

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः।।२६।।

भक्तिको आरम्भ यहींबाट हुन्छ कि पत्र, पुष्प, फल, जल इत्यादि जो

कोहीले मलाई भक्तिपूर्वक अर्पित गर्दछन्, मनले प्रयत्न गर्ने त्यस भक्तको त्यो सबै म खान्छु अर्थात् स्वीकार गर्छु। यसैले–

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्।।२७।।

अर्जुन! तिमी जो कर्म (यथार्थ कर्म) गर्दछौ, जो खान्छौ, जो हवन गर्दछौ, समर्पण गर्दछौ, दान दिन्छौ, मनसहित इन्द्रियहरूलाई जो मेरो अनुरूप तताउँछौ, त्यो सबै मलाई अर्पण गर अर्थात् मेरो प्रति समर्पित भएर यी सबै गर। समर्पण गरेमा योगको क्षेमको जिम्मेवारी म लिनेछु।

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः।
सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि।।२८।।

यसप्रकार सर्वस्वको न्यास संन्यास योगले युक्त भएको तिमी शुभाशुभ फलदाता कर्महरूको बन्धनबाट मुक्तभएर मलाई प्राप्त गर्नेछौं।

उपर्युक्त तीन श्लोकमा योगेश्वर श्रीकृष्णले क्रमबद्ध साधना र त्यसको परिणामको चित्रण गर्नुभएको छ। पहिले पत्र–पुष्प–फल–जलको पूर्ण श्रद्धाले अर्पण, दोस्रो समर्पित भएर कर्मको आचरण र तेस्रो पूर्ण समर्पणको साथ सर्वस्वको त्याग– इनीहरूद्वारा कर्म–बन्धनबाट विमुक्त (विशेषरूपले मुक्त) हुनेछ। मुक्तिबाट के मिल्नेछ? त भन्नुभयो– मलाई प्राप्त गर्नेछौ। यहाँ मुक्ति र प्राप्ति एक अर्काका पूरक छन्। तपाईको प्राप्ति नै मुक्ति हो, अनि त्यसबाट के लाभ? यसमाथि भन्नुहुन्छ–

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्।।२९।।

म सबै भूतहरूमा समछु। सृष्टिमा न कोही मेरो प्रिय छ र न अप्रिय छ, तर जो अनन्य भक्त हो, त्यो ममा छ र म त्यसमाछु। यही मेरो एकमात्र नाता छ। त्यसमा परिपूर्ण हुनजान्छु। ममा र त्यसमा केही अन्तर रहन जाँदैन। तब त धेरै भाग्यशाली मानिसहरू नै भजन गर्छन् होला? भजन गर्ने अधिकार कसलाई छ? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः।।३०।।

यदि अत्यन्त दुराचारी पनि अनन्य भावले अर्थात मेरो बाहेक कुनै अरू वस्तु वा देवतालाई नभजेर मात्र मलाई नै निरन्तर भज्दछ, त्यो साधु नै मानिने योग्य छ। अहिले त्यो साधु भएको छैन, तर हुनुमा सन्देह पनि छैन; किनकि त्यो यथार्थ निश्चयले लागिसकेको छ। अतः भजन तपाई पनि गर्नसक्नु हुन्छ, शर्त छ कि तपाई मानिस हुनुपर्छ; किनकि मानिस नै यथार्थ निश्चयवाला हुन्छ। गीताले पापीहरूको उद्धार गर्दछ र त्यो पथिक–

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति।
कौन्तेय प्रति जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति।।३१।।

यस भजनको प्रभावबाट त्यो दुराचारी पनि चाँडै नै धर्मात्मा हुनजान्छ, परमधर्म परमात्मासँग संयुक्त हुन्छ तथा सधैंरहने परमशान्तिलाई प्राप्त गर्दछ। कौन्तेय! तिमी निश्चयपूर्वक सत्य जान कि मेरो भक्त कहिलै नष्ट हुँदैन। यदि एउटा जन्ममा पार लागेन भने आउने जन्महरूमा पनि त्यही साधना गरेर चाँडै नै परमशान्ति प्राप्त गर्दछ। अतः सदाचारी, दुराचारी सबैलाई भजन गर्ने अधिकार छ। यति मात्रै होइन, अपितु–

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्।।३२।।

पार्थ! स्त्री, वैश्य, शूद्रदि तथा जो कोही पनि पापयोनिवाला किन नहोस्, ती सबै मेरा आश्रित भएर परमगतिलाई प्राप्त गर्दछन्। अतः यो गीता मानिस मात्रको लागि हो, चाहे त्यो जे सुकै गरोस्, कुनै पनि ठाउँमा जन्मेको होस। सबैको लागि यसले एकसमान कल्याणको उपदेश गर्दछ। गीता सार्वभौम छ।

पापयोनि– अध्याय १६/७–२१ मा आसुरी वृत्तिको लक्षणहरूको अन्तर्गत भगवान्ले भन्नुभयो कि जो शास्त्र–विधिलाई त्यागेर नाममात्रको यज्ञहरूको दम्भले यजन गर्दछन, ती नरहरूमा अधम हुन्। यज्ञ छँदै छैन, तर

नाम दिएको छ र दम्भले यजन गर्दछ भने त्यो क्रूरकर्मी र पापाचारी (पापयोनि) हो। जो म परमात्मासित द्वेष गर्ने हुन्। तिनीहरू पापी हुन्। वैश्य-शूद्र भगवत्पथको खुड्किलाहरू हुन्। समाजमा स्त्रीहरूप्रति कुनै बेला सम्मान, कुनै बेला हीनताको भावना सधैं रहेको छ, यसै कारण श्रीकृष्णले यसको नाउँ लिनुभयो, तर योग-प्रक्रियामा स्त्री र पुरुष दुबैको समान प्रवेश छ।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्।।३३।।

अनि त फेरि ब्रह्मण तथा राजर्षि क्षत्रिय श्रेणीको भक्तहरूका लागि भन्नु नै के छ? ब्राह्मण एउटा अवस्था-विशेष हो, जसमा ब्रह्ममा प्रवेश दिलाउने सबै योग्यताहरू विद्यमान हुन्छन्। शान्ति, आर्जव, अनुभवी उपलब्धि, ध्यान र इष्टको निर्देशनमा जसमा हिड्ने क्षमता छ, यही ब्राह्मणको अवस्था हो। राजर्षि क्षत्रियहरूमा ऋद्धि-सिद्धिहरूको संचार, शौर्य, स्वमीभाव, पछि नहट्ने स्वभाव रहन्छ। योगको यस स्तरमा पुगेको योगी त पार हुन्छ नै, उनीहरूको लागि भन्नु के छ? अतः अर्जुन! तिमी सुखरहित क्षणभंगुर यस मानव-शरीरलाई प्राप्त गरेर मेरो भजन गर। यस नश्वर शरीरको ममत्व, पोषणमा समय नष्ट नगर।

योगेश्वर श्रीकृष्णले यहाँ चौथो पटक ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रको चर्चा गर्नुभयो। अध्याय दुइमा वहाँले भन्नुभयो कि क्षत्रियको लागि युद्धभन्दा ठूलो कल्याणको कुनै अर्को बाटो नै छैन। अध्याय तीनमा वहाँले भन्नुभयो कि स्वधर्ममा निधन पनि श्रेयस्कर छ। अध्याय चारमा वहाँले संक्षेपमा बताउनुभयो कि चार वर्णहरूको रचना मैले गरें। तब के मानिसहरूलाई चार जातिहरूमा बाँड्नु भयो? भन्नुभयो, होइन '**गुणकर्म विभागशः**'- गुणको आधारमा कर्मलाई चार श्रेणीहरूमा राखें। श्रीकृष्णको अनुसार, कर्म एकमात्र यज्ञको प्रक्रिया हो। अतः यस यज्ञलाई गर्ने चार प्रकारका छन्। प्रवेशकालमा यो यज्ञकर्त्ता शूद्र हो, अल्पज्ञ हो। केही गर्ने क्षमता आयो, आत्मिक सम्पत्तिको सङ्ग्रह भएमा त्यही यज्ञकर्त्ता वैश्य बन्न गयो। यसबाट उन्नत भएपछि प्रकृतिको तीनवटै गुणहरूलाई काट्ने क्षमता आएमा त्यही साधक क्षत्रिय श्रेणीको हुन्छ

र जब यसै साधकको स्वभावमा ब्रह्ममा प्रवेश दिलाउने योग्यता हुन्छ भने त्यही ब्राह्मण हो। वैश्य र शूद्रभन्दा क्षत्रिय र ब्राह्मण श्रेणीको साधक प्राप्तिको बढी नजिक छ। शूद्र र वैश्य पनि त्यही ब्रह्ममा प्रवेश पाएर शान्त हुनेछन्, फेरि यसको अगाडि अवस्थाको लागि भन्नु के छ? उनको लागि त निश्चित नै छ।

गीता जसको विस्तार वेद र अन्य उपनिषद् जुनमा ब्रह्म-विदूषी महिलाहरूका आख्यान भरिएका छन्, तथाकथित धर्मभीरु, रूढिवादी वेद-अध्ययनको अधिकार-अनाधिकारको व्यवस्था दिनुमा सोच-विचार गरी रह्यो, तर योगेश्वर श्रीकृष्णको स्पष्ट उद्‌घोष छ कि यथार्थ कर्मको निर्धारित क्रियामा स्त्री-पुरुष सबै प्रवेश लिन सक्छन्।

अतः वहाँ भजनको धारणामा प्रोत्साहन दिनुहुन्छ-

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः।।३४।।

अर्जुन! ममा नै मनभएको होऊ। मेरो अतिरिक्त अर्को भाव मनमा नआउन पाओस्। मेरो अनन्य भक्त होऊ, अनवरत चिन्तनमा लाग। श्रद्धासहित मेरो निरन्तर पूजा गर र मलाई नै नमस्कार गर। यसप्रकार मेरो शरणमा, आत्मालाई ममा एकीभावले स्थिर गर, तिमीले मलाई नै प्राप्त गर्नेछौ अर्थात् मसित एकता प्राप्त गर्नेछौ।

निष्कर्ष-

यस अध्यायको आरम्भमा श्रीकृष्णले भन्नुभयो- अर्जुन! तिमी जस्तो दोषरहित भक्तको लागि म यस ज्ञानलाई विज्ञानसहित भन्नेछु, जसलाई जानेर केही पनि जान्न बाँकी रहँदैन। यसलाई जानेर तिमी संसार-बन्धनबाट मुक्त हुनेछौ। यो ज्ञान सम्पूर्ण विद्याहरूको राजा हो। विद्या त्यो हो, जसले परब्रह्ममा प्रवेश दिलाउँछ। यो ज्ञान त्यसको पनि राजा हो अर्थात् निश्चित कल्याण गर्ने यही हो। यी सम्पूर्ण गोपनीयहरूको पनि राजा हो; गोपनीय वस्तुलाई पनि प्रत्यक्ष गर्ने छ। यो प्रत्यक्ष फलदिने, साधन गर्नमा सुगम र अविनाशी छ। थोरै पनि साधना तिमीबाट पार लाग्यो भने यसको कहिले पनि नाश हुँदैन, बरू

यसको प्रभावबाट तिमी त्यो परमश्रेयसम्म पुग्दछ। तर यसमा एउटा शर्त छ। श्रद्धाविहीन पुरुष परमगतिलाई प्राप्त नगरेर संसार–चक्रमा भौंतारिंदै रहन्छ।

योगेश्वर श्रीकृष्णले योगको ऐश्वर्यमा पनि प्रकाश पार्नुभयो। दुःखको संयोगको वियोग नै योग हो अर्थात् जो संसारको संयोग–वियोगबाट सर्वथा रहित छ, त्यसको नाम योग हो। परमतत्व परमात्माको मिलनको नाम योग हो। परमात्माको प्राप्ति नै योगको पराकाष्ठा हो। जसले यसमा प्रवेश पाइसक्यो, त्यस योगीको प्रभावलाई हेर कि सम्पूर्ण भूतहरूको स्वामी र जीवधारीहरूको पोषण गर्ने भएर पनि मेरो आत्मा ती भूतहरूमा स्थित छैन। म आत्मस्वरूपमा स्थितछु। त्यही हुँ। जस्तै आकाशमा उत्पन्न सर्वत्र विचरण गर्ने हावा आकाशमा स्थित छ तर त्यसलाई मलिन गर्न पाउँदैन, यसैप्रकार सम्पूर्ण भूत मेरोमा स्थित छन्, तर म तिनीहरूमा लिप्त छैन।

अर्जुन! कल्पको आदिमा म भूतहरूलाई विशेष प्रकारको रचना गर्दछु, सजाउँछु, र कल्पको पूर्तिकालमा सम्पूर्ण भूत मेरो प्रकृतिलाई अर्थात् योगारूढ महापुरुषको स्वभावलाई, त्यसको अव्यक्त भावलाई प्राप्त गर्दछ। यद्यपि महापुरुष प्रकृतिभन्दा पर छ तर प्राप्तिपश्चात् स्वभावमा अर्थात् स्वयंमा स्थित रहँदै लोक–सङ्ग्रहको लागि जुन कार्य गर्दछ, त्यो वहाँको एउटा रहनी (कृत्य) हो। यसै रहनीको (स्थितिको) कार्यकलापलाई त्यस महापुरुषको प्रकृति भनेर सम्बोधित गरिएको छ।

एक रचयिता त म हुँ, जो भूतहरूलाई कल्पको लागि प्रेरित गर्दछु र दोस्रो रचयिता त्रिगुणमयी प्रकृति हौ जो मेरो अध्यासले चराचरसहित भूतहरूलाई रच्दछ। यो पनि एउटा कल्प हो, जसमा शरीर–परिवर्तन, स्वभाव–परिवर्तन र काल–परिवर्तन निहित छन्। गोस्वामी तुलसीदासज्यू पनि यही भन्नुहुन्छ–

एक दुष्ट अतिसय दुखरूपा। जा बस जीव परा भवकूपा।।
(रामचरितमानस, ३/१४/५)

प्रकृतिका दुई भेद विद्या र अविद्या हुन्। यसमा अविद्या दुष्ट हो, दुःखको रूप हो, जसबाट विवश जीव भवकूपमा परेका छन्, जसबाट प्रेरित भएर जीव काल, कर्म, स्वभाव र गुणको घेरामा आउँछ। दोस्रो छ विद्यामाया,

जसलाई श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि म नै रचना गर्दछु। गोस्वामीज्यूको अनुसार प्रभु रचनुहुन्छ–

एक रचइ जग गुन बस जाकें। प्रभु प्रेरित नहिं निज बल ताकें।।
(रामचरितमानस, ३/१४/६)

यसले जगत्को रचना गर्दछ, जसको आश्रित गुणहरू छन्। कल्याणकारी गुण एकमात्र ईश्वरमा छ। प्रकृतिमा गुण छँदै छैन, त्यो त नश्वर हो, तर विद्यामा प्रभु नै प्रेरक बनेर गर्नुहुन्छ।

यसप्रकार कल्प दुई प्रकारका छन्। एउटा त वस्तुको, शरीर र कालको परिवर्तन कल्प हो। यो परिवर्तन प्रकृतिले मेरो आभासद्वारा गर्दछिन् तर यसभन्दा महान् कल्प, जो आत्मालाई निर्मल स्वरूप प्रदान गर्दछ, त्यसको शृंगार महापुरुषले गर्दछन्। उहाँले अचेत भूतहरूलाई सचेत गर्नुहुन्छ। भजनको आदि नै यस कल्पको आरम्भ हो र भजनको पराकाष्ठा कल्पको अन्त्य हो। जब यो कल्प भव–रोगबाट पूर्ण नीरोग बनाएर शाश्वत ब्रह्ममा प्रवेश (स्थिति) दिलाउँछ, त्यस प्रवेशकालमा योगी मेरो रहनी (स्थिति) र मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ। प्राप्तिपश्चात् महापुरुषको आचरण नै त्यसको प्रकृति हो।

धर्म–ग्रन्थहरूमा कथानक पाइन्छन् कि चारवटै युग बितेपछि कल्प पूर्ण हुन्छ, महाप्रलय हुन्छ। प्रायः मानिसहरू यसलाई यथार्थ बुझ्दैनन्। युगको अर्थ हो दुई। तपाई अलग हुनुहुन्छ, आराध्य अलग छ, तबसम्म युग–धर्म रहनेछन्। गोस्वामीज्यूले रामचरितमानसको उत्तरकाण्डमा यसको चर्चा गर्नु भएको छ। जब तामसी गुणहरू कार्य गर्दछन्, रजोगुण अल्पमात्रामा छ, सबैतिर वैर–विरोध छन्, यस्ता व्यक्ति कलियुगीन हुन्। उसले भजन गर्न सक्दैन, तर साधन प्रारम्भ भएपछि युग–परिवर्तन हुन्छ। रजोगुण बढ्न लाग्छ, तमोगुण क्षीण हुन्छ, केही सत्वगुण पनि स्वभावमा आउँछ, हर्ष र भयको दुविधा लागिरहन्छ, तब त्यही साधक द्वापरको अवस्थामा आइपुग्छ। क्रमशः सत्वगुणको बाहुल्य भएमा रजोगुण स्वल्प रहन्छ, आराधना कर्ममा रति हुन्छ, यस्तो त्रेतायुगमा त्यागको स्थिति भएको साधकले अनेकौं यज्ञ गर्दछन्। '**यज्ञानां जपयज्ञयोऽस्मि**'–यज्ञ–श्रेणीवाला जप, जसको घट–बढ़ श्वास–प्रश्वासमाथि

छ, त्यसलाई गर्ने क्षमता रहन्छ। जब मात्र सत्वगुण बाँकी रह्यो, विषमता हरायो वा समता आयो, यो कृतयुग अर्थात् कृतार्थ युग अथवा सत्‌युगको प्रभाव हो। त्यस समय सबै योगी विज्ञानी हुन्छन्, ईश्वरसँग मिल्ने हुन्छन्, स्वाभाविक ध्यान पक्रने क्षमता उनीहरूमा रहन्छ।

विवेकीजन युगधर्महरूको उतार–चढाउ मनमा बुझ्दछन्। मनको निरोधको लागि अधर्मको परित्याग गरेर धर्ममा प्रवृत्त हुन्छन्। निरुद्ध मनको पनि विलय भएपछि युगहरूको साथ–साथै कल्पको पनि अन्त्य हुन्छ। पूर्णतामा प्रवेश दिलाएर कल्प पनि शान्त हुन्छ। यही प्रलय हो, जब प्रकृति पुरुषमा विलीन हुन्छ। तत्पश्चात महापुरुषको जो रहनी (स्थिति) हो, त्यही उसको प्रकृति हो, त्यसको स्वभाव हो।

योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– अर्जुन! मूढ मानिसहरू मलाई जान्दैनन्। ईश्वरहरूको पनि ईश्वरलाई तुच्छ ठान्दछन्, साधारण मानिस मान्दछन्। प्रत्येक महापुरुषसँग यही विडम्बना रहि आएको छ कि तत्कालीन समाजले वहाँहरूको उपेक्षा गरे। उनको कडा विरोध पनि भयो। श्रीकृष्ण पनि यसको अपवाद थिएनन्। उहाँ भन्नुहुन्छ कि म परमभावमा स्थितछु तर शरीर मेरो पनि मानिसकै हो। अतः मूढपूरुष मलाई तुच्छ ठानेर, मानिस भनेर सम्बोधित गर्दछन्। यस्तो मानिस व्यर्थ आशाभएका हुन्, व्यर्थ कर्म गर्ने हुन्, व्यर्थ ज्ञानी हुन् कि केही पनि गरौं र भनिदिऊँ कि हामी कामना गर्दैनौं अनि भएँ निष्काम कर्मयोगी। ती आसुरी स्वभाव भएकाले मलाई चिन्न सक्दैनन्; तर दैवी सम्पद् प्राप्त मानिस अनन्य भावले मेरो ध्यान गर्दछन्। मेरै गुणहरूको निरन्तर चिन्तन गर्दछन्।

अनन्य उपासना अर्थात् यज्ञार्थ कर्मको पनि दुई मार्ग मात्र छन्। पहिला हो ज्ञान–मार्ग अर्थात् आफ्नै भरोसाले, आफ्नै शक्तिलाई सम्झेर त्यही नियत कर्ममा प्रवृत्त हुनु र दोस्रो विधि स्वामी–सेवक भावनाको हो, जसमा सद्‌गुरुको प्रति समर्पित भएर त्यही कर्म गरिन्छ। इनै दुई दृष्टिहरूले मानिस मेरो उपासना गर्दछन् तर उनीबाट जो पार लाग्दछ त्यो यज्ञ, त्यो हवन, त्यो कर्त्ता, श्रद्धा र औषधि, जसबाट भवरोगको चिकित्सा हुन्छ, म नै हुँ। अन्त्यमा जो गति प्राप्त हुन्छ, त्यो गति पनि म नै हुँ।

यसै यज्ञलाई मानिसहरू **'त्रैविद्याः'**– प्रार्थना, यजन र समत्व प्राप्त गराउने विधिहरूद्वारा सम्पादित गर्दछन्, तर त्यसको साटो स्वर्गको कामना गर्दछन्, अनि म स्वर्ग पनि दिन्छु। त्यसको प्रभावले ऊ इन्द्रपद प्राप्त गर्छ, दीर्घकालसम्म त्यसलाई भोग्छ; तर पुण्य क्षीण भएपछि उसले पुनर्जन्म प्राप्त गर्छन्। उनीहरूको क्रिया सही थियो, तर भोगहरूको कामना रहेकोले पुनर्जन्म हुन्छ। अतः भोगहरूको कामना गर्नु हुँदैन। जो अनन्य भावले अर्थात् "म बाहेक दोस्रो छदै छैन" यस्तौ भावबाट जो निरन्तर मेरो चिन्तन गर्दछन्, अलिकति पनि त्रुटि नरहोस्– यसरी जो भज्दछ, त्यसको योगको सुरक्षाको भार म आफ्नै हातमा लिन्छु।

यति भएर पनि मानिसहरू अरू देवताहरूको पूजा गर्दछन्। उनीहरू पनि मेरो नै पूजा गर्दछन्, तर त्यो मेरो प्राप्तिको विधि होइन। उनी सम्पूर्ण यज्ञहरूको भोक्ताको रूपमा मलाई जान्दैनन् अर्थात् उनीहरूको पूजाको परिणाममा म प्राप्त हुन्न, यसैले उनीहरूको पतन हुन्छ। उनी देवता, भूत अथवा पितृहरूको कल्पितरूपमा निवास गर्दछन्, जबकि मेरो भक्त साक्षात् ममा निवास गर्दछ, मेरै स्वरूप नै हुन्छ।

योगेश्वर श्रीकृष्णले यस यज्ञार्थ कर्मलाई अत्यन्त सुगम बताउनुभयो कि कुन फल–फूल वा जे पनि श्रद्धाले दिन्छ, त्यसलाई म स्वीकार गर्दछु। अतः अर्जुन! तिमी जे जति आराधना गर्दछौ, मलाई समर्पित गर। जब सर्वस्वको न्यास हुनेछ, तब योगले युक्त भएको तिमी कर्मको बन्धनबाट मुक्त हुनेछौ र यो मुक्ति मेरै स्वरूप हो।

संसारमा सबै प्रणीमेरा नै हुन्, कुनै पनि प्रणीसंग न मलाई प्रेम छ, न द्वेष। म तटस्थ छु; तर जो मेरो अनन्य भक्त छ, म त्यसमै छु, त्यो ममा छ। अत्यन्त दुराचारी, जघन्यतम पापी नै कोही किन नहोस् तैपनि अनन्य श्रद्धा– भक्तिसहित मलाई भज्दछ भने त्यो साधु मानिने योग्य छ। त्यसको निश्चत स्थिर छ भने उसले शीघ्र नै परमसँग संयुक्त हुन्छ र सदा स्थिररहने परमशान्ति प्राप्त गर्दछ। यहाँ श्रीकृष्णले स्पष्ट गर्नुभयो कि धार्मिक को हुन? सृष्टिमा जन्मलिने कोही पनि प्राणी यदि अनन्यभावले एउटै परमात्मालाई भज्दछ,

उनकै चिन्तन गर्दछ भने त्यो शीघ्र नै धार्मिक हुन्छ। अतः धार्मिक त्यो हो, जो एक परमात्माको स्मरण गर्दछ। अन्त्यमा आश्वासन दिनुहुन्छ कि– अर्जुन! मेरो भक्त कहिलै नष्ट हुँदैन। कोही शूद्र होस्, नीच होस्, आदिवासी होस् वा अनादिवासी वा कुनै पनि नामधारी किन नहोस्, पुरुष अथवा स्त्री अथवा पापयोनि, तिर्यक् योनिभएका जो पनि होस्, मेरो शरण भएर परमश्रेयलाई प्राप्त गर्दछ। यसैले अर्जुन! सुखरहित, क्षणभंगुर तर दुर्लभ मानिस शरीरलाई पाएर मेरो भजन गर। फेरि जो ब्रह्ममा प्रवेश दिलाउने अर्हताहरूसँग युक्त छ, त्यस ब्रह्मण तथा राजर्षित्वको स्तरबाट भजने छ, यस्ता योगीको लागि भन्नु नै के छ? त्यो त पार (तरेको) नै हो। अतः अर्जुन! निरन्तर ममा मन लगाउने बन, मलाई निरन्तर नमस्कार गर। यसप्रकार मेरो शरण भएर तिमी मलाई नै प्राप्त गर्नेछौ, जहाँबाट पछि फर्केर आउनु पर्दैन।

प्रस्तुत अध्यायमा त्यस विद्यामाथि प्रकाश पार्नु भयो जसलाई श्रीकृष्ण स्वयं जागृत गर्नुहुन्छ। यो राज–विद्या हो, जो एक पटक जागृत भएमा निश्चित नै कल्याण गर्दछ। अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'राजविद्याजागृति' नाम नवमोऽध्यायः।।९।।

यसप्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्रविषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको सम्वादमा 'राजविद्या जागृति' नामक नवौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंसपरमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'राजविद्याजागृति' नाम नवमोऽध्यायः।।९।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्‌भगवद्‌गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'राजविद्या जागृति' नामक नवौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।